

УДК 159.923

ББК 88.37

Музика О.Л. (м. Житомир)

СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті обґрунтовуються теоретичні моделі: ціннісного розвитку особистості і суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості; з'ясовується суть суб'єктно-ціннісного аналізу та психологічний зміст його основних понять.

Ключові слова: суб'єктно-ціннісний аналіз, ціннісна регуляція, суб'єктно-ціннісна регуляція, творчо-обдарована особистість, рефлексія, інтенції, диспозиції, мотив, смисл, свідомість.

Принцип цілісності, який лежить в основі суб'єктного підходу, дозволяє по-новому підійти до аналізу ряду проблем, що віддавна є предметом психологічних досліджень. Для вивчення розвитку особистості як суб'єкта психічної активності в останні роки здійснюється активний пошук інтегральних характеристик та «одиниць» дослідження. Ядро суб'єктності (В.О. Татенко), 60

життєвий світ (Т.М. Титаренко), життєві відношення особистості (О.Б. Старовойтенко), смисложиттєві орієнтації (Д.О. Леонтьєв), цінності (В.П. Зінченко, Б.С. Братусь, З.С. Карпенко), психофрактили (О.А. Донченко) – це далеко не повний перелік понять, які є досить евристичними в плані аналізу внутрішніх ресурсів саморозвитку особистості.

Критика «мозаїчних» підходів, які спрямовуються на вивчення окремих психічних показників чи характеристик діяльності, в кінцевому рахунку зводиться до аргументів, які важко відкинути чи заперечити: за переліком окремих рис виявляється схованою унікальність кожної окремої людини. Неможливість синтезувати цілісну особистість з розрізнених показників – не єдина причина вилучення людини з психології. Може бути й інша – розмивання унікальності окремої людини загальними

теоретичними моделями. Мабуть не можна вважати парадоксом те, що шлях до розкриття унікальності кожної особистості для представників обох протилежних підходів пролягає в одному напрямку – до створення типологій. Якщо до побудови типологій логічним виглядає часто критикований номотетичний підхід, то створення типології є логічною підставою для застосування ідеографічного підходу.

Світ, середовище (і природне, і соціальне), в якому живе людина, має водночас і стійкі, і мінливі компоненти. Цей поділ визначає дві адаптаційні стратегії і, відповідно, два типи особистості – консервативний і творчий. Еволюційно-соціальна доцільність існування таких типів зумовлена, з одного боку, необхідністю підтримувати й зберігати ті види діяльності й соціальної організації, які зарекомендували себе ефективними й корисними, а з іншого, – необхідністю змінюватися відповідно до змін середовища. Зауважимо, що у другому випадку йдеться не стільки про ефективні реакції на зміни в середовищі, які вже відбулися, скільки про готовність до змін, які можуть відбутися – цією імовірнісною ізоморфністю із мінливим світом й визначається еволюційна доцільність творчості. В.О. Моляко виділяє принцип розвивального впливу творчості. «Творчість, важлива сама по собі як створення нового, оригінального, важлива також і як стимулятор діяльності, що сприяє розвитку пізнавальної сфери і розвитку особистості в цілому» [7, с. 12].

Пошук системотворчого чинника при розгляді складних діяльностей привів до введення поняття „ціннісна регуляція”. На думку Д.О.Леонтьєва, ціннісна регуляція є процесом узгодження сфери суспільних цінностей і цінностей особистості. При цьому особистісні цінності як механізми регуляції нагадують дію потреб, мотивів і смислів [5]. Але в такому випадку, цінності просто розширюють синонімічний ряд понять, між якими не встановлюються ні ієрархічні, ні структурно-функціональні, ні інформаційні зв'язки. Крім цього, достатньо складно виділити й операціональні дескриптори, щоб на рівні емпіричних досліджень встановити належність виявлених психологічних феноменів та їх показників до певного класу явищ. У цьому зв'язку видається доцільним розробляти моделі ціннісної регуляції діяльності, які б забезпечували

відтворення замкненого регуляторного циклу, включаючи при цьому взаємодію всіх частин регуляторного механізму. Така постановка задачі вимагає, щоб діяльність не була занадто простою, епізодичною, оскільки в цьому випадку з процесу регуляції часто випадають соціальні впливи. Водночас, коли моделюється занадто складна діяльність, наприклад, життєдіяльність, тоді у пояснювальну схему важко включити власне діяльнісні детермінанти. Моделювання ціннісної регуляції діяльності виявляється найпродуктивнішим у тих особливих випадках, коли діяльність людини організована таким чином, що має стійкі характеристики, впливає на розвиток особистості і зазнає зворотного впливу. Таким вимогам певною мірою відповідають навчальна і професійна діяльність, але в повній мірі, мабуть, лише одна діяльність – творча. Творчість і творча обдарованість можуть проявлятися у будь-якому виді діяльності, є складовими творчої особистості як психологічного типу і, безумовно, відображаються у системі цінностей особистості.

Дослідження розвитку обдарованої особистості, які проводилися нами впродовж тривалого часу, дозволили сформулювати основні положення суб'єктно-ціннісного аналізу і розробити методику вивчення ціннісної свідомості та методику вивчення динаміки здібностей. Отримані дані дають підстави для розробки загальної моделі ціннісної регуляції розвитку особистості та моделі ціннісної регуляції системи „особистість – життєва ситуація”. З огляду на обмеження обсягу цієї статті, уточнення змісту термінів, що не збігаються із загальноприйнятими, робитимуться в процесі опису моделей.

В основі нашого розуміння процесу ціннісної регуляції суб'єктної активності лежить поняття „*суб'єктні цінності*”.

До основних ознак суб'єктних цінностей відносяться такі: 1) вони є внутрішніми регуляторами поведінки і визначають вчинки людини; 2) вони є результатом життєвого досвіду і формуються впродовж життєвого шляху людини; 3) стійкість суб'єктних цінностей визначається їх

змістовим наповненням і зв'язком з життєвим досвідом людини; 4) адаптивність, гнучкість, релевантність різним життєвим ситуаціям забезпечується структурною перебудовою суб'єктних цінностей; 5) недекларативність, дієвість суб'єктних цінностей забезпечується взаємною підтримкою моральнісних і діяльнісних цінностей.

На рис. 1. представлено модель ціннісної регуляції двох ліній розвитку – суб'єктної і несуб'єктної. Зазначимо, що цей поділ у значній мірі є умовним, оскільки важко віднайти людей, які б повністю підпадали під цю дихотомію. Очевидно, що більшість відноситься до ситуативно-

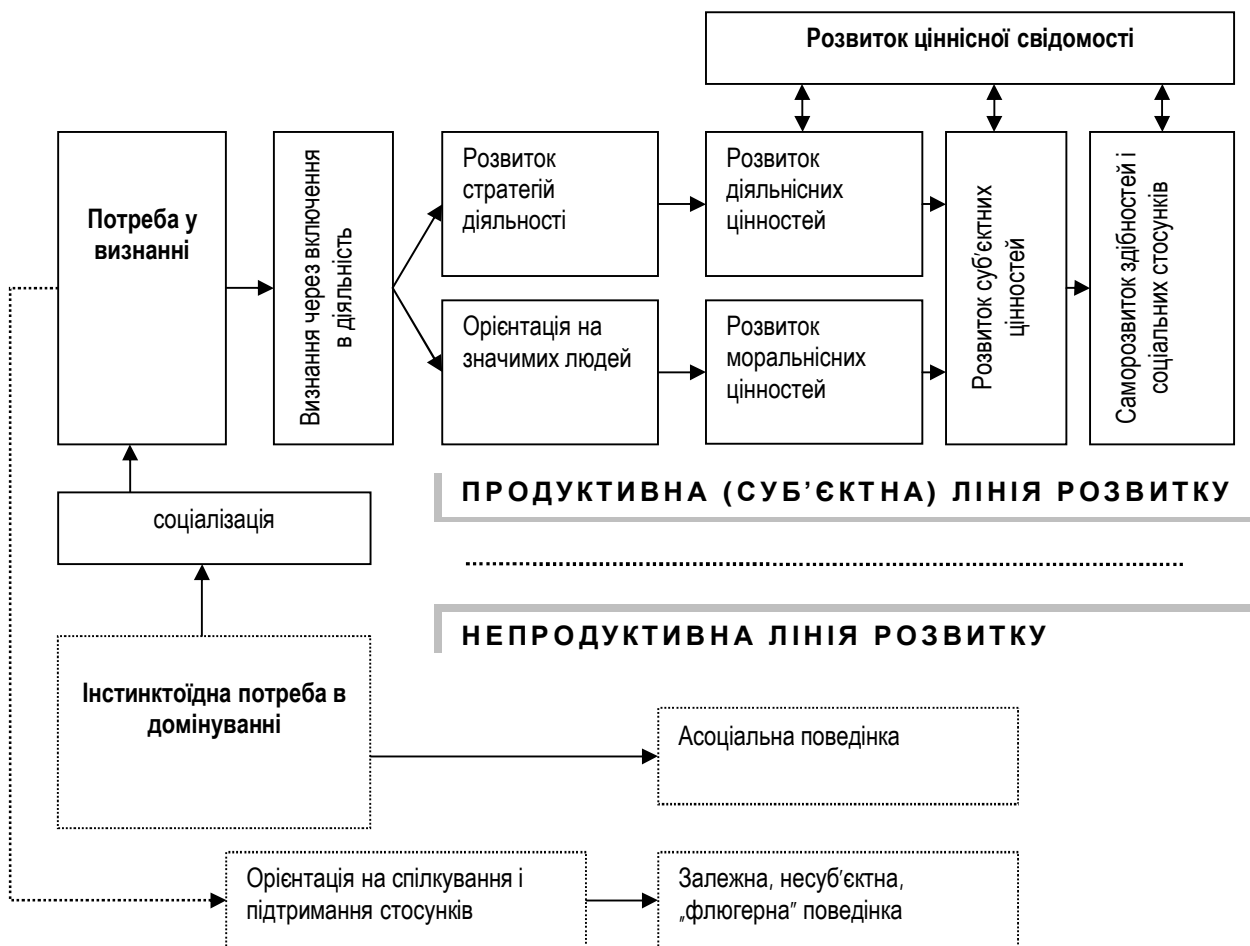

Рис.1. Загальна модель ціннісної регуляції розвитку особистості суб'єктного типу, однак є й люди, які характеризуються переважно суб'єктною активністю.

В основі поділу – спосіб розвитку (чи не розвитку) вродженої

інстинктоїдної потреби у домінуванні (А.Маслоу), що відбувається в процесі соціалізації. При порушенні соціалізації потреба в домінуванні реалізовується в агресивній поведінці, спрямованій на досягнення зверхності над соціальним оточенням. Інша форма несуб'єктної поведінки може з'явитися за умови неповної, невдалої соціалізації, коли людина орієнтується в основному на підтримання стосунків, які мали б забезпечити їй достатній соціальний статус. У цьому випадку брак самостійності зумовлений відсутністю досягнень у діяльності, що змушує людину постійно орієнтуватися на інших і бути залежною від них. У зарубіжних дослідженнях схожі явища розглядаються в термінах мотивації лідерства, влади та афіляції [3].

Суб'єктна лінія розвитку характеризується трансформацією інстинктоїдної потреби у домінуванні в специфічно людську потребу у визнанні в процесі соціалізації (виховання). На наш погляд, ця потреба є базовою для розвитку особистості, культурно обумовленою і відноситься до потреб, де за словами Ю.М.Орлова, біологічний компонент „нужди” фактично відсутній, або, принаймні, зведений до мінімуму. Можна виділити дві основні умови досягнення справжнього визнання: 1) оволодіти діяльностями, які є соціально схвалюваними, 2) мати людей в контактному або більш широкому соціальному оточенні, які ці вміння поцінуюватимуть

Діяльність здійснюється людиною завжди в певному контексті, який складають досить багато чинників: це і внутрішній стан людини, і її готовність до його аналізу, і здійснення тих варіантів діяльності, які можливі за даних умов; це і соціальне оточення, яке включене у здійснення діяльності й оцінки її результатів; це й уявлення людини про значимість даної діяльності для її подальшого розвитку. Ці та інші параметри складають життєву ситуацію. Для людини життєва ситуація завжди представлена її суб'єктивною моделлю, рівень складності й достовірності

якої залежить від структурних і змістових компонентів організації її ціннісної свідомості.

Модель суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості ціннісно-рефлексивний, інтенційний та блок особистісного росту (рис.2.).

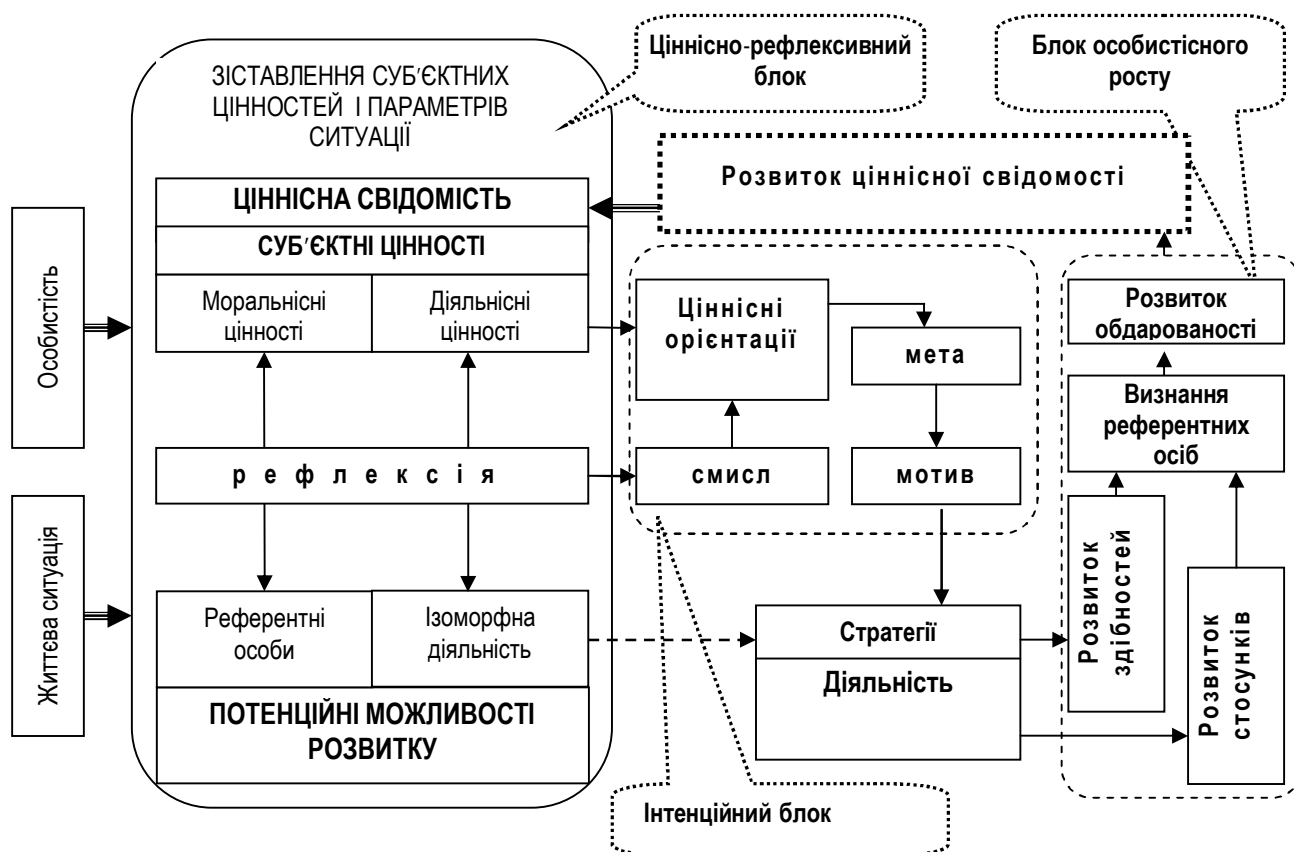

Рис.2. Модель суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості

Зіставлення параметрів ситуації і ціннісних структур можна змоделювати, використовуючи такі поняття як *ціннісна свідомість*, яка представлена діяльними і моральнісними цінностями, *відображення* у свідомості соціальних і діяльних параметрів життєвої ситуації та *рефлексія*, з допомогою якої ці уявлення формуються.

Як суб'єкт діяльностей і суб'єкт соціальних стосунків, людина поступово накопичує знання про ефективні прийоми, способи діяльності і

про соціальні очікування, завдяки яким результати діяльності отримують поцінування. Таким чином у свідомості формуються уявлення, які ми назвали діяльнісними і моральнісними цінностями. Коли говорити про складні види діяльності, такі як творчість, то особливість суб'єктно-ціннісного аналізу полягає в тому, що він концентрується не на зовнішніх характеристиках діяльності (знання, уміння, навички, дії, операції), а на внутрішніх характеристиках суб'єкта діяльності. До них ми відносимо рівень розвитку здібностей і уявлення людини про шляхи і можливості їх розвитку, а також сформовані та усвідомлені стратегії діяльності [8]. Наші дослідження, спрямовані на факторно-семантичне моделювання свідомості обдарованих людей, показали, що саме ці характеристики і складають зміст діяльнісних цінностей. У ході діяльності інтереси людини пересікаються з інтересами інших людей, утворюючи ситуації, пов'язані з конкуренцією, змагальністю, заздрістю, взаємодопомогою, поступливістю, поцінуванням досягнень і критикою невдач. Поступово людина вибудовує для себе ряд етичних принципів і формує ряд референтних осіб, на яких орієнтується у своїй діяльності. Вони узагальнюються і концентруються у конструктах свідомості, які ми назвали моральнісними цінностями.

Як моральнісні, так і діяльнісні цінності відрізняються від випадкових конструктів тим, що вони мають виражені кореляційні зв'язки з іншими конструктами. Моральнісні і діяльнісні конструкти, які пов'язані одні з одними, утворюють *суб'єктні цінності*, які у випадку їх ізоморфності із життєвою ситуацією стають регуляторами діяльності.

Рефлексуючи життєву ситуацію, людина оцінює її передусім з позицій можливостей власного розвитку у цій ситуації. Від початку тут можливі три варіанти. Життєва ситуація виявляється ізоморфною, частково ізоморфною або не ізоморфною з ціннісною свідомістю. Якщо параметри життєвої ситуації зовсім не знаходять аналогів у ціннісній свідомості, людина

намагається або уникнути будь-якої діяльності, або перебудувати її так, щоб включити у свій власний контекст ціннісної регуляції. Звичайно, у житті трапляються й такі ситуації, яких уникнути неможливо, і тоді розгортаються такі варіанти розвитку як відчуження або переоцінка цінностей. У тих випадках, коли в результаті рефлексії виявляється, що життєва ситуація не пов'язана із референтними чи потенційно референтними особами, або ж не відповідає діяльнісним цінностям, діяльність, як правило, сприймається як *ситуативна* і для її регуляції мобілізується обмежена кількість ціннісних ресурсів особистості.

У випадку, коли зіставлення суб'єктних цінностей і параметрів ситуації показує їх ізоморфність, йдеться про *диспозиційну* регуляцію поведінки. У людини є усвідомлення значимості саме для неї цієї життєвої ситуації і є бачення перспектив власного розвитку в ній. При цьому діяльність, в яку включається людина з власної волі, керуючись власними суб'єктними цінностями, важлива не лише своїм продуктом, результатом, а й тими стосунками, в яких вона відбувається і які вона створює, відкриваючи людині шляхи для подальшого розвитку.

Специфіка творчої особистості полягає в тому, що вона має вищий рівень суб'єктності при взаємодії з життєвими ситуаціями. Маючи розвинуті здібності, творчо обдарована людина володіє можливістю їх переносу на різні сфери діяльності і в цьому вона пластичніша та адаптивніша, ніж пересічна людина. З іншого боку, наші дослідження показують, що характерною ознакою обдарованої особистості є такий рівень моральнісних цінностей, коли вона стає самодостатньою і починає орієнтуватися на власні етичні стандарти. Таким чином, творчо обдарована особистість має значно вищі можливості, ніж пересічна, сприймати життєві ситуації як ізоморфні з її ціннісною свідомістю і відчувати себе суб'єктом власного розвитку.

Закономірності й механізми функціонування свідомості очевидно

поширюються й на процес наукового пізнання. Зокрема, механізм пульсації свідомості, описаний Є.В. Субботським, можна використати для пояснення розширення-звуження окремих понять, які застосовуються для моделювання суб'єктної активності [9]. Показовими в цьому плані є поняття цінностей, смислу й мотиву. Не вдаючись до детального аналізу, зазначимо, що континуум пульсування поняття цінності простягається від індивідуальних суб'єктивних уявлень до матеріальних чи соціально об'єктивованих об'єктів. Поняття смислу охоплює надзвичайно широкий діапазон взаємодії суб'єкта з об'єктивною реальністю: від смислу окремих предметів і дій до смислу життя. Причому, пульсування понять не обмежується зміною широти пояснювального діапазону і часом зачіпає й інші площини наукового аналізу, такі як, наприклад, «ситуаційність-диспозиційність». Це в першу чергу відноситься до поняття мотив, яке зазвичай спочатку трактується як спонука до окремої дії чи діяльності, а потім, за браком інших понять, наділяється онтологічним статусом, здатністю виокремлено існувати у свідомості тривалий, іноді необмежений час, вступати у зв'язки з іншими мотивами, вибудовуватися в ієрархічні структури тощо.

Кожна теоретична модель чи пояснювальна схема є зрізом психологічної реальності у певній площині, що потребує уточнення й узгодження понять. Продуктивною для узгодження понять є схема, запропонована Г.О. Баллом для уточнення поняття «мотив». Трактовка поняття повинна: а) бути достатньо чіткою; б) допомагати зв'язувати поняття мотиву з іншими провідними психологічними поняттями і одночасно відмежовувати його від них; в) по можливості використовувала конструктивні аспекти існуючих трактовок; г) по можливості охоплювала об'єкти, які зазвичай розглядаються як мотиви в практичній і дослідницькій роботі психологів [1, с.194].

Принагідно зауважимо, що в моделі суб'єктно-ціннісної регуляції

розвитку особистості поняття мотиву також не є центральним, але воно необхідне для наведення зв'язків з дослідженнями, в яких ціннісна регуляція була «побічним продуктом». У такому контексті мотив – це детерміноване ціннісним досвідом людини уявлення (інцентивна цільова модель за Г.О. Баллом), яка спонукала ту чи іншу діяльність. З такого розуміння мотиву випливає ряд наслідків для дослідницьких та інтерпретаційних процедур: 1) дослідник може абстрагуватися від таких розповсюджених характеристик як ієрархія та боротьба мотивів, усвідомлений чи неусвідомлений мотив, спосіб існування мотивів у свідомості впродовж тривалого часу тощо, оскільки всі вони відтепер належать особистісним цінностям; 2) мотиви досліджуються винятково ретроспективно, власне мотивом визнається лише та інтенція, яка спричинила діяльність чи відмову від неї. За такого підходу мотиви є індикаторами особистісних цінностей. Виявлені, відтворені мотиви дозволяють реконструювати через їх генезу і структуру змістове наповнення ціннісної свідомості особистості.

Інтенційний компонент у структурі ціннісної регуляції починається з формування людиною смислу діяльності. Рефлексія життєвої ситуації, зіставлення її параметрів з суб'єктними цінностями мають на меті сформулювати відповіді на питання, які людина ставить перед собою:

64

„Наскільки важливою є для мене ця ситуація?“, „Чи потрібно мені щось робити в цій ситуації?“, „Якщо так, то наскільки діяльність, яка може бути здійснена в цій ситуації, відповідає моїм цінностям і напрямку мого саморозвитку?“. Смисл є тим когнітивним утворенням, яке концентрує у собі відповіді на ці питання. Таким чином, з точки зору суб'єктно-ціннісного аналізу смисл розглядається як певна ситуативна, проміжна характеристика ціннісної регуляції.

Осмислення людиною власної позиції у життєвій ситуації веде до

актуалізації окремих ізоморфних діяльнісних і моральнісних цінностей, які, зважаючи на їх змістове наповнення і регулюючу функцію, можуть розглядатися як ціннісні орієнтації, ціннісні установки, аттитюди тощо. Їх основна роль полягає в тому, що вони регулюють конкретну діяльність у конкретній життєвій ситуації. Поза цією діяльністю і цією ситуацією вони втрачають самостійність і припиняють існування.

Складові інтенційного компоненту залишають слід у ціннісній свідомості лише як елементи досвіду, у якому закріплюється оцінка їх ефективності. Таким чином, основою ціннісної свідомості залишаються суб'єктні цінності, зміст і структура яких дозволяє вивчати й прогнозувати поведінку людини у складних діяльностях. Складові інтенційного компоненту, такі як смисли, ціннісні орієнтації, мета і мотив, можуть вивчатися ретроспективно, шляхом реконструкції *реальних* життєвих ситуацій. Основна мета такого підходу – вивчення умов, які сприяли формуванню тих чи інших змістів ціннісної свідомості, тих чи інших суб'єктних цінностей.

Суб'єктно-ціннісний аналіз не передбачає концентрації дослідника на показниках перебігу діяльності, в тому числі й творчої. У цьому плані вже дуже багато зроблено науковцями, що належать до різних психологічних шкіл. Натомість, нас більше цікавить компонент особистісного росту, що включає в себе розвиток здібностей, соціальних стосунків та отримання особистістю поцінування і визнання. У цьому контексті творча діяльність вирізняється з-поміж інших. Якщо говорити про нетворчі діяльності, то для особистісного росту там, як правило, важливий лише позитивний результат. Навряд чи невдача може викликати визнання з боку референтних осіб. У творчості, прояви якої можливі в будь-якому виді діяльності (технічній, науковій, навчальній тощо), імпліцитно закладені такі особливості, які дозволяють розглядати розвиток здібностей, що у ній відбувся, як особистісно важливий результат, який

цінується сам по собі, незалежно від досягнення мети діяльності. Рефлексія процесу творчої діяльності у будь-якому випадку дозволяє людині виділити діяльнісні і моральнісні цінності, збагачуючи ціннісну свідомість і піднімаючись на нові рівні особистісного розвитку.

Література

1. *Балл Г.А.* Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
2. *Донченко Е.А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социентальной жизни). – К.: Знання, 2005. – 323 с.
3. *Эммонс Р.* Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Пер. с англ.; Под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 416 с.
4. *Карпенко З.С.* Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 216 с.
5. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр.изд. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
6. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За ред. *В.О.Татенка*. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
7. *Моляко В.А.* Творческая конструкторология (пролегомены). – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
8. *Музика О.Л.* Суб'єктно-ціннісний аналіз особистісного росту // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. Максименка С.Д. – К.: „Міленіум”, 2005, т.7, вип.5, ч.2. – С. 64-71.
9. *Субботский Е.В.* Строящееся сознание. – М.: Смысл, 2007. – 423 с.
10. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
11. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

The article has the substantiation of the theoretical models of valuable development of personality and subjective-valuable control of creative gifted personality; the sense of subjective-valuable analysis and psychological contents of its main ideas are found out.

Key words: *subject-valuable analysis, valuable control, subjective-valuable control of creative gifted, personality, reflection, intention, dispositions, motive, sense, consciousness.*